

доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТУ ОЦІНКИ ДОКАЗУВАННЯ

У статті дається загальна характеристика сутності внутрішнього переконання як результату оцінки доказів (доказування) в кримінальному провадженні. Розглянуто особливості «внутрішнього переконання» в різних аспектах (гносеологічному, логічному, психологічному, соціальному та юридичному). Критично проаналізовані висловлені в юридичній літературі окремі підходи до розуміння змісту «внутрішнього переконання» та запропоноване власне бачення його змістовних елементів. На підставі раніше висловлених в науковій літературі думок запропоноване бачення механізму формування внутрішнього переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування.

Ключові слова: внутрішнє переконання, оцінка доказів (доказування), результат оцінки, знання, зміст, процес формування.

В статье дается общая характеристика сущности внутреннего убеждения как результата оценки доказательств (доказывания) в уголовном производстве. Рассмотрены особенности «внутреннего убеждения» в различных аспектах (гносеологическом, логическом, психологическом, социальном и юридическом). Критически проанализированы высказанные в юридической литературе отдельные подходы к пониманию содержания «внутреннего убеждения» и предложено собственное видение его содержательных элементов. На основании ранее высказанных в научной литературе мнений предложено видение механизма формирования внутреннего убеждения субъекта уголовного процессуального доказывания.

Ключевые слова: внутреннее убеждение, оценка доказательств (доказывания), результат оценки, знания, содержание, процесс формирования.

In the article the general description of the essence of internal conviction as a result of evaluation of evidence (proof) in criminal proceedings. Features of «moral certainty» in various aspects (epistemological, logical, psychological, social and legal). Critical analyzes expressed in legal literature separate approaches to understanding the content of «moral certainty» and offered his own vision of meaningful elements. Based on previously expressed opinions in the scientific literature offered a vision of the internal mechanism of persuasion subject of criminal procedural proof.

Key words: conscience and assessment of evidence (proof), the assessment of knowledge, content, process of formation.

Актуальність статті. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінального процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку з набранням чинності новим КПК України. І хоча окремі положення (зокрема, правила оцінки доказів (доказування) за внутрішнім переконанням) майже не зазнали змін, їх дослідження не втратило своєї важливості. Це пояснюється як не зовсім повним та дещо суперечливим науковим аналізом в попередні роки, так і необхідністю їх розгляду з позицій нових підходів до здійснення доказової діяльності в кримінальному провадженні нині.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є аналіз сутності внутрішнього переконання як результату оцінки доказування та з'ясування його змісту.

Викладення основного матеріалу. Розкриття природи внутрішнього переконання, на наш погляд, потребує вирішення питання щодо функціонального призначення цієї категорії в кримінальному провадженні. В процесуальній літературі з цього приводу висловлювались різні, інколи досить суперечливі думки. Не вдаючись до їх аналізу, вважаємо, що можна підтримати тих науковців, які розглядають внутрішнє переконання і як метод, і як результат, і як критерій оцінки доказів (доказування).

В цій статті ми зупинимось на аналізі сутності внутрішнього переконання як результату оцінки доказування. На наш погляд, внутрішнє переконання як результат оцінки означає впевненість суб'єкта доказування в достовірності і значимості висновків, до яких

він прийшов в ході кримінального процесуального доказування. Традиційно його розглядають в декількох аспектах (в гносеологічному, логічному та психологічному смислі [1, с. 474]).

В гносеологічному аспекті внутрішнє переконання розглядається як результат відображення в свідомості суб'єкта доказування об'єкта дослідження (обставин предмета кримінального процесуального доказування, які підлягають встановленню). Іншими словами – це знання про фактичні обставини кримінального провадження.

Логічна природа переконання полягає в тому, що воно представляє собою зроблений на підставі дотримання законів і правил логіки, категоричний і на думку певного суб'єкта достовірний та єдино можливий висновок щодо обставин предмету доказування. Такий висновок не повинен допускати жодних сумнівів.

Психологічний аспект переконання потрібно розглядати як продукт взаємодії розуму, почуттів і волі, це не просто думка, правильний погляд, а емоційно забарвлена, внутрішня сила, яка регулює і направляє людську поведінку [2, с. 140]. У внутрішньому переконанні відображаються своєрідність та особливості психічного складу кожного суб'єкта доказування. Функціональне призначення психологічної складової переконання полягає в тому, що вона допомагає подолати сумніви, які виникають в процесі пізнання, обумовлює його активний творчий характер. Саме цей (психологічний) аспект внутрішнього переконання як результату оцінки доказування проявляється у вимозі закону щодо вмотивованості висновків певного суб'єкта кримінального провадження.

Окремі вчені звертають увагу на морально-етичну сторону внутрішнього переконання [3, с. 25; 4, с. 88; 5, С.68–69]. Адже «етичні елементи

в судовому переконанні передають ціннісну орієнтацію судді, його моральні ідеали та погляди. Їх функціональне призначення полягає в тому, що вони формують моральну основу висновків по суті кримінальної справи, що розглядається» [6, с. 25].

Загалом погоджуючись із необхідністю виділення цього аспекту, вважаємо, що варто підтримати Н. М. Поплавську, яка вважає, що його потрібно розглядати в рамках соціальної природи внутрішнього переконання [7, с. 82–84] (або іншими словами, виділяти його соціальний аспект, який включає в себе морально-етичну сторону переконання). Соціальна складова внутрішнього переконання, як поняття більш широке, крім дотримання морально-етичних норм (як різновиду норм соціальних), означає, що воно повинно відповідати також й цілям і завданням кримінального провадження, що обумовлені інтересами суспільства (соціуму) та певною правовою ідеологією, яка в ньому панує.

На підставі аналізу змісту ст. 94 КПК України, на наш погляд, потрібно виділяти і юридичний аспект внутрішнього переконання як результату оцінки доказування. Ця сторона поняття, що розглядається, полягає в обґрунтованості та вмотивованості внутрішнього переконання, до якого прийшов суб'єкт доказування, на підставі всебічно, повного й неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження та в порядку передбаченому законом.

Крім проведеного вище розгляду внутрішнього переконання як результату оцінки доказування з різних сторін (в різних смислах, аспектах), вважаємо, що для більш повного з'ясування сутності цієї категорії необхідно було б також розглянути і її зміст. Це, на наш погляд, дасть можливість визначити

сутнісні елементи (ознаки) внутрішнього переконання та сформулювати його поняття. З цією метою, вважаємо, насамперед доцільно звернутися до аналізу наукових праць, присвячених дослідженню загальножиттєвого переконання. Адже, як вірно відзначив Ю. Г. Манишев, поняття переконання є загально-соціологічною категорією [8, с. 224]. А це означає, що будь-які його види (філософське, політичне, релігійне, моральне, суддівське тощо) мають спільні риси або ознаки, які є повторюваними і виступають як елементи переконання. Саме через визначення таких елементів (ознак, рис) можна розкрити зміст внутрішнього переконання.

Так, на думку А. О. Старченка, переконання — це сукупність поглядів і уявлень (концепцій) окремої особи або соціальної групи про явища реальної дійсності, що визначаються джерелом і якістю інформації та формуються під впливом соціального інтересу і які обумовлюють діяльно-вольову активність, поведінку та вчинки людей [9, с. 16–17]. В даному понятті можна виділити три його визначальних аспекти (або три ознаки): перший, основою переконання є інформація у вигляді системи поглядів і уявлень (концепцій); другий, соціальна природа такого переконання; третій, його діяльно-вольовий характер. О. Є. Яцишина вважає, що наведене визначення не в повній мірі відображає його сутність, оскільки в ньому відсутній чуттєво-емоційний аспект, без якого переконання не може бути сформоване. Крім того, якщо в загальнонауковому смислі можна говорити про переконання соціальних груп, то в рамках кримінального судочинства переконання повинно носити індивідуальний особистісний характер, оскільки саме у формуванні індивідуального, незалежного від чужої

думки переконання й полягає свобода оцінки доказів [10, с. 87].

На думку А. Р. Ратінова, переконання слідчого — це, по-перше, знання; по-друге, віра в правильності цього знання; по-третє, вольовий стимул, який спонукає до певних практичних дій [11, с. 176]. Загалом, підтримуючи висловлений погляд щодо вказаних ознак (елементів змісту) переконання, варто докорити автору, що вони даються у відриві один від одного, без вказівки на їх діалектичний взаємозв'язок.

Більш повно дослідив структуру переконання як філософсько-соціологічної категорії Ю. Г. Манишев, який визначає п'ять елементів, що утворюють механізм всякого переконання (в тому числі й внутрішнього переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування). До них він відносить: 1) знання про подію, що досліджується; 2) відношення до істини в змісті ідеальних форм; 3) почуття впевненості чи невпевненості; 4) об'єктивне відношення (позитивне, негативне) до явищ зовнішнього світу; 5) суб'єктивна готовність діяти [8, с. 231].

Вважаємо, що саме останній підхід може бути взятий за основу для визначення елементів (ознак, рис) поняття внутрішнього переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування. На наш погляд, такими елементами є наступні.

Перший — це знання про об'єкт та обставини предмету кримінального процесуального доказування в конкретному кримінальному провадженні. Існування переконання без знань неможливе. Знання і переконання — не одне й те ж: знання може не перейти в переконання, а переконання не завжди може ґрунтуватись на чітких та повних знаннях. Переконання завжди виражає відношення суб'єкта до знань, в змісті же знань таке відношення відсутнє.

Ще однією суттєвою відмінністю між переконаннями і знаннями є те, що поняття переконання ширше ніж поняття знання. Так, Ю. Г. Манишев вважає, що закономірності формування переконань охоплюють більшу сферу спілкування особи із суспільством, ніж закономірності формування знань. Знання є елементом переконань, і закономірності їх формування в свідомості людей зводяться в основному до засвоєння багатства людської культури і науки (в кримінальному провадженні інформації про обставини, які підлягають доказуванню — вставка В. В.). Закономірності формування переконань зв'язані не тільки із засвоєнням певних знань, ідей, теорій, але й з оцінкою їх на предмет визначення в них істини [8, с. 231]. Ми розділяємо таку думку, оскільки поняття «знання» виражає насамперед відношення гносеологічного характеру до дійсності, тоді як поняття «переконання» — відношення суб'єкта вже до гносеологічного образу. Останнє можливе лише через співставлення знань з практикою, суспільними інтересами, метою, які стоять перед суб'єктом доказування.

Другим елементом переконання є відношення суб'єкта доказування до змісту знання, як до належного, допустимого, достовірного, значимого і достатнього. Окрім знання, які, наприклад, не стосуються обставин предмету доказування або які отримані з порушенням визначеного законом порядку, виключаються із подальшого процесу формування переконання суб'єкта доказування.

Так, на думку Л. А. Петручак, в процесі судового розгляду судді отримують необхідний і достатній обсяг знань, але в основу переконань кладеться тільки частина з них. Набуті знання проходять складний процес

емоційно-інтелектуальної оцінки, в результаті якого з'ясується відповідність їх об'єктивній дійсності, тобто встановлюється їх достовірність. Висновок про достовірність знань є основною передумовою для переходу їх в переконання, що обумовлюється завданнями і цілями правосуддя. Тільки встановивши істину, судді можуть правильно визначити винуватість підсудних і призначити їм відповідне покарання. Тому на протязі всього судового розгляду у суддів складається певне відношення до змісту знань. Вони приймаються або як достовірні, або як ймовірні. Уявлення суддів про ступінь достовірності знань може змінюватися в процесі судового розгляду. Однак на момент ухвалення судового рішення судді повинні мати певне відношення до змісту накопичених знань. Їх достовірність забезпечує формування переконання у суддів. Якщо ж достовірність знань не встановлена, то вони не можуть складати основу суддівського переконання [2, с. 154].

Хоча, як уже зазначено вище, достовірність є не єдиним фактором перетворення знань в суддівське переконання. В процесі оцінки здійснюється визначення їх належності, допустимості, значимості і достатності. Тому ще до встановлення достовірності окремі знання, які не відносяться до об'єкту і предмету доказування, отримані не в передбаченому законом порядку, не мають жодного значення чи є такими, що стосуються вже отриманих знань, не використовуються в процесі формування переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування.

Третій елемент — це психічне відношення, яке виражається в почутті впевненості щодо сутності отриманих знань. Упевненість — це такий стан суб'єкта доказування, коли він

без вагань висловлює своє відношення до істинності чи неістинності результатів пізнання [12, с. 17].

Близьким до психічного стану упевненості є стан віри. Інколи вони розглядаються як тотожні (див., зокрема: [13, с. 456]). Однак, на наш погляд, тут варто підтримати позицію Л. А. Петручак, яка вважає, що між цими станами є суттєві відмінності. Для стану упевненості характерні обґрунтованість і конкретність знань, які його викликають. Стан же віри з'являється щодо чуттєво не даних об'єктів, не освоєних в процесі пізнавальної та практичної діяльності. Для віри не обов'язкова присутність достатньої кількості доказів, що підтверджують істинність її знань [2, с. 156].

Від почуття упевненості потрібно відрізнити й почуття самовпевненості. Цей стан теж може викликати переконаність, але інколи, в результаті переоцінки своїх можливостей і знань, безпідставного неврахування певних фактичних даних кримінального провадження, може призвести до поспішних, необґрунтованих висновків, тобто до невірнього переконання.

Протилежним почуттю впевненості є сумнів. Відповідно до тлумачного словника української мови сумнів — це непевність щодо вірогідності, можливості чого-небудь; брак твердої впевненості в комусь, чомусь; ускладнення, нерозуміння, що виникають при розв'язанні якого-небудь питання, певної проблеми; стан душевного розладу, непевненості, вагань [14, с. 839]. Сумнів не може призвести до формування переконання суб'єкта доказування і навіть виключає його. Кримінальне процесуальне законодавство прямо забороняє за наявності сумнівів, тобто за відсутності внутрішнього переконання, приймати рішення щодо винуватості особи у вчиненні

кримінального правопорушення. Однак, почуття сумніву має й позитивну роль в кримінальному процесуальному доказуванні. Воно завжди виникає у суб'єкта доказування, коли недостатньо знань про обставини кримінального провадження або отримані суперечливі знання. Сумніви, спонукають до вжиття заходів, вчинення дій, спрямованих на одержання нових знань, що дасть можливість їх усунути та сформуванню обґрунтоване переконання.

Четвертим елементом змісту переконання є суб'єктивне (позитивне чи негативне) відношення до об'єктивних явищ, що досліджуються. Таке відношення формується у суб'єкта доказування в результаті моральної оцінки, сутність якої полягає у співставленні дій певної особи (обвинуваченого, потерпілого та ін.) з інтересами інших людей і суспільства в цілому. Таке співставлення відбувається на підставі пануючих в суспільстві моральних норм і цінностей. Так, вчинки або поведінка певних осіб в кримінальному провадженні, які відповідають інтересам суспільства, держави, окремих громадян (наприклад, підозрюваний (обвинувачений) дав правдиві показання, з'явився за викликом тощо) викликають позитивне відношення. Протилежні ж вчинки або поведінка, навпаки, породжують у суб'єктів доказування відношення негативне.

П'ятим елементом (який виділяється майже всіма дослідниками сутності поняття «переконання») є вольовий стан суб'єктів доказування, їх готовність діяти у відповідності із знаннями, які лежать в основі переконання. Коли ж у суб'єкта відсутня рішучість діяти чи приймати відповідні рішення (наприклад, суд вагається щодо винесення обвинувального вироку), то це означає, що переконання у нього

ще не сформувалося. Стан готовності діяти відповідно до свого внутрішнього переконання є показником сили упевненості суб'єкта доказування в істинності своїх знань.

Підсумовуючи викладене щодо змісту внутрішнього переконання, варто відзначити, що перший його елемент — знання, будучи основою, базисом переконання, складають його об'єктивну сторону. Як вважає В. Ф. Бохан, істинні знання, які правильно відображають об'єктивну дійсність, мають такий зміст, який не залежить від свідомості суддів (суб'єктів доказування — вставка В. В.) [12, с. 15]. Маючи знання, суб'єкт доказування повинен з ними рахуватися, він не може ігнорувати їх чи змінити за власним бажанням. Саме тому, процес формування переконання і його зміст набувають об'єктивного характеру. Останні ж чотири елементи змісту переконання виражають його суб'єктивну сторону, що свідчить про те, що переконання є продуктом мисленої діяльності певного суб'єкта доказування. Воно залежить від фізіологічних процесів, психічних станів конкретного суб'єкта, його виховання, життєвого досвіду, освіти, розумових здібностей тощо.

Окремо кожен із визначених і проаналізованих елементів не викликає у суб'єкта доказування переконання, його поява є можливою лише в результаті їх діалектичного розвитку і взаємодії. У філософській літературі процес формування переконання передається формулою «пізнано — понято — пережито — прийнято за істину» [8, с. 231]. Однак, як бачимо, в цій формулі не знайшов відображення п'ятий елемент переконання — готовність діяти. В. Ф. Бохан переносить цю формулу на формування суддівського переконання з деякими доповненнями, а саме: «пізнано — понято — пережи-

то – прийнято за істину – підготовлено рішення» [12, с. 24].

Ю. М. Грошевий, критикуючи таке розуміння механізму формування переконання, вважає що в таких випадках принижується роль закону, професійної правосвідомості, соціальної позиції судді, встановленої в судовому розгляді сукупності доказів в механізмі прийняття рішень. На його думку, приведені формули відривають пізнавальні елементи від елементів психологічних та етичних в структурі суддівського переконання, які завжди виступають в діалектичному взаємозв'язку та взаємозалежності [6, с. 38].

На наш погляд, подібне запропоноване вище визначення формули механізму формування переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування все таки можливе. Більш того, ми вважаємо, що для визначення складових такої формули за основу можуть бути взяті проаналізовані вище елементи змісту переконання (адже, в своєму змісті вони враховують і роль закону, і професійну правосвідомість, й інші названі вище Ю. М. Грошевим компоненти) та висловлені в філософії і процесуальній літературі процитовані вище підходи. На підставі викладеного, вважаємо

за можливе запропонувати наступну авторську формулу взаємозв'язку елементів механізму формування внутрішнього переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування: «ПІЗНАНО – ПРОАНАЛІЗОВАНО НА ПРИДАТНІСТЬ – ВИЗНАЧЕНО ІСТИННІСТЬ – СФОРМОВАНО СУБ'ЄКТИВНЕ ВІДНОШЕННЯ – ПРОДЕМОНСТРОВАНО ГОТОВНІСТЬ ДІЯТИ».

Розглянувши сутність внутрішнього переконання, його структуру та механізм формування, можна спробувати дати визначення цього поняття. Внутрішнє переконання суб'єкта кримінального процесуального доказування (як результат оцінки доказування) – це отримане в передбаченому законом порядку знання про об'єкт та обставини предмету кримінального процесуального доказування в конкретному кримінальному провадженні, яке, на думку суб'єкта доказування, є достовірним, значимим й достатнім (тобто придатним для доказування), яке полягає в почутті впевненості щодо їх сутності, проявляється в суб'єктивному (позитивному чи негативному) відношенні до досліджуваних об'єктивних явищ, а також обумовлює волю готовність діяти.

Література

1. Теория доказательств в советском уголовном процессе [2-е изд., испр. и доп.] / под ред. Н. В. Жогина. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
2. Петручак Л. А. Проблемы возникновения, развития и формирования правил оценки доказательств в уголовном судопроизводстве России (историко-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Л. А. Петручак. – Ставрополь: Ставропольский государственный университет, 2000. – 259 с.
3. Громов Н. А. Оценка доказательств в уголовном процессе / Н. А. Громов, С. А. Зайцева. – М. : Изд-во «ПРИОР», 2002. – 128 с.
4. Москалькова Т. Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования) / Т. Н. Москалькова. – М. : Спарк, 1996. – 125 с.
5. Кобликов А. С. Юридическая этика: учебник / А. С. Кобликов. – М. : Изд-во НОРМА (Изд. гр. НОРМА-ИНФРА М), 2000. – 168 с.
6. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном

- судопроизводстве. — Х. : Вищ. шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1975 // Грошевий Ю.М. Вибрані праці / Ю.М. Грошевий; упорядн. : О.В. Капліна, В.І. Маринів. — Х. : Право, 2011. — 656 с.
7. Поплавская Н.Н. Свобода оценки доказательств в уголовном судопроизводстве России / Н.Н. Поплавская. — М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2009. — 152 с.
 8. Манышев Ю.Г. О структуре убеждения как философско-социологической категории / Ю.Г. Манышев // Тр. Иркут. ин-та нар. хоз-ва. — Иркутск, 1967. — Вып. 4. — С. 231–234.
 9. Старченко А.А. Анализ категории «убеждение» / А.А. Старченко // Философские науки. — 1979. — №5. — С. 11–22.
 10. Яцишина О.Е. Внутреннее убеждение как основание свободы оценки доказательств в российском уголовном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.Е. Яцишина. — Челябинск, 2004. — 219 с.
 11. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. — М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. — 290 с.
 12. Бохан В.Ф. Формирование убеждений суда / В.Ф. Бохан. — Минск: Изд-во БГУ, 1973. — 160 с.
 13. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 томах. — К. : Наук. думка, 1979. — Т.10 (Т-Ф). — 658 с.
 14. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 томах. — К. : Наук. думка, 1978. — Т. 9 (С). — 916 с.